

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 10 , (2022 Kış), ss. 291-310.

Geliş Tarihi: 31 Ekim 2021
Kabul Tarihi: 11 Ocak 2022

Araştırma Makalesi/Research Article*

I. MEŞRUTİYET MECLİSİNDE ERMENİ MEBUSLARIN FAALİYETLERİ VE BU FAALİYETLERİN OSMANLILIK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Ahmet Oğuz***

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra devlet dağılma sürecine girmişti. Bu süreci durdurmak isteyen kimi devlet adamları ve aydınlar değişik çareler arayışına yönelmişti. Bu arayışlardan birisi de "ittihad-ı anasır" fikri olarak o dönemde zikredilen fiiliyatta meclisle idare edilen yönetim anlamına gelmekteydi. Bu da "Osmanlılık" olarak ifadesini bulmuştur. Osmanlılık fikrinin tatbik edilmesi için de bir anayasa olmalı ve tüm Osmanlı unsurlarının temsil edileceği bir meclis açılmalıydı.

Böyle bir meclisin açılabilmesi için toplumun her kesimini toplayabilecek bir anayasaya yani Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi gerekiyordu. İslahat Fermanı'nın gayri Müslimlere fazla taviz verdiğini düşünen kimi aydınlar anılan fermanın ilanından sonra özellikle Yeni Osmanlılar'ın lideri kabul edilen Namık Kemal'in etrafında toplanmaya başlamışlardı. Belirli hedeflerle toplanan bu aydınlar, önce basın yoluyla bu hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Yeni Osmanlılar adıyla bir de cemiyet kurmuşlar, şiddete dayanmaksızın ikna yoluyla cemiyete üye kazandırılacaktı Cemiyet üyeleri yukarıda bahsi geçen sorunlardan devleti kurtarmak amacıyla uzun süreli bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadeleden dolayı İstanbul'da faaliyet imkânı bulamadıklarından

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Bu makale Akdeniz Üniversitesi'nde yapılan "Kadim Dostluğun Yüzyıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar Arası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler (08-11 Nisan 2015), tarihinde sunulan yayımlanmamış bildirinin genişletilmiş halidir.

*** Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, (ahmetoguz@nevsehir.edu.tr), ORCID ID: 0000-0003-0773-3373.

yurtdışına sürüldüler/kaçtılar. Osmanlı Devleti'nde meşrutî bir yönetime ihtiyaç olduğuna birçok devlet adamını da ikna eden cemiyet üyeleri gittikçe sayılarını artırdılar. Bunlar arasında Midhat Paşa en önde olanlardandı, askeri kanadı ise Süleyman hüsnü Paşa temsil ediyordu. Nihayet 1876 tarihine gelindiğinde iki kez padişah değiştirerek ve Şehzade Abdülhamit(1876-1909)'in meşrutiyeti ilan edeceğine kani olduklarından O'nu tahtta çıkardılar. Yeni ve genç padişah Sultan Abdülhamit verdiği sözü yerine getirdi.

Kanun-ı Esasî'nin amir hükmü gereğince açılan Meclis-i Mebusan'a Müslim ve gayri Müslim mebuslar seçimle gelmiş ve meclis iki dönem olarak görev yaptıktan sonra süresiz olarak tatil edilmiştir. Anılan meclise Ermeni mebuslar da seçimle gelerek görev yapmışlardır. Meclisin ilk döneminde toplam 119 mebusan kimlikleri kesin olarak tespit edilen on iki Ermeni mebus görev yapmıştır. Meclisin ikinci döneminde toplam 121 mebusan yine kesin olarak kimlikleri tespit edilen on altı Ermeni mebus bulunmaktadır. Müslim ve gayri Müslim mebuslar, devletin resmi politikası olan "Osmanlılık" temelinde problemlerin çözümü için görüş sarf etmelerine rağmen zaman zaman millet ve din temelli fikir ayrılıklarına düştükleri de bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Meclis-i Mebusan, Ermeni, Meşrutiyet, Demokrasi.

ARMENIAN DEPUTIES' ACTIVITIES in FIRST OTTOMAN CONSTITUTIONAL PARLIAMENT and EVALUATION of THESE ACTIVITIES in TERMS of OTTOMANISM

Abstract

After proclamation of Imperial Edict of Gulhane in Ottoman Empire, the state entered into the process of dissolution. Some statemen and intellectuals who wanted to stop this process turned towards the quest of different solutions. One of these quests came to mean administration, mentioned during that period as the idea of unity of ethnic elements (ittihâd-ı anasır), and governed by parliament in practice. This found its expression as "Ottomanism". There had to be a constitution so that the idea of Ottomanism could be implemented and a parliament (chamber) had to be opened, at which all ottoman elements would be represented.

A constitution, that is, Ottoman Basic Law (Kanun-i Esasi) which could gather every segment of society around itself had to be proclaimed so that such parliament could be opened. Some intellectuals, who thought that Imperial Reform Edict made much compromises to non-muslims, began to gather around Namık Kemal whom was regarded as leader of Neo-Ottomans, after proclamation of the aforementioned edict. These intellectuals who gathered with the certain goals tried to reach their goals through the press. They established a society named as Neo-Ottomans (New Ottomans). Members of the society gave a long-term struggle for the purpose of saving the state and even they were exiled abroad or they

fled abroad. They convinced also many statemen that there was a need for a constitutional government in Ottoman State. Among them, Midhat Pasha was one of the leading statemen. Eventually, when it came to the date 1876, they changed padishah twice and enthroned Abdulhamid II (Prince Abdulhamid: 1876-1909) by being convinced that he would proclaim Constitutionalism. Abdulhamid II, new and young padishah, kept his promise he had given.

Muslim and non-muslim deputies came by election to Chamber of Deputies (Meclisi Mebusan), opened in accordance with mandatory provision of Kanun-i Esasi, and the chamber (parliament) was prorogued indefinitely after it had worked for two periods. Also Armenian deputies performed duty by electing into the mentioned chamber. During first period of the chamber, out twelve Armenian ones of 119 deputies in total, whom were identified exactly, performed duty in the chamber. During second period of the chamber, there were out sixteen Armenian ones of 121 deputies, whom were again identified exactly. It is also known muslim and non-muslim deputies clashed national and religious differences of opinion from time to time although they exerted opinions for solution of problems based on Ottomanism which is official policy of the state.

Keywords: Ottoman State, Chamber of Deputies, Armenian, Constitutionalism, Democracy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılı, Avrupa devletlerinin ihtiraslarıyla geçmiştir. Sanayileşmiş bu devletler, Osmanlı Devleti'nin geniş ama sömürge görmemiş topraklarından en iyi payı almak için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Osmanlı devlet adamları ise dış siyasetlerini Avrupa devletlerinin bu ihtiraslarından yararlanarak belirlemişler, rekabetlerden yararlanan bir dış politika geliştirmeye çalışmışlardır. *Kırım Savaşı*'nı güya galip tamamlayan Osmanlı Devleti, *Paris Barış Anlaşması*'yla Avrupa devletlerinin tahakkümü altına girmiştir. İstanbul hükümeti, artık bu tarihten sonra dış siyasetini değil iç siyasetini bile büyük devletlerin çıkarına göre oluşturmak zorunda kalmıştır. Osmanlı ülkesinin her tarafında özellikle Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçilik temelli isyanlar toplumsal ayrışmaya sebep olmuştur. Balkanlı ulusların her biri kendine bir hamî bularak, Osmanlı Devleti içindeki haklarını genişletmeye, imkân bulanlar ise bağımsız devlet

kurmaya kalkışmışlardır. Örneğin Sırplar Rusların desteğiyle sürekli her fırsatı kullanıp yeni haklar elde ederken, Yunanlılar Viyana Kongresi'nin kararlarına ve Metternich ilkelerine rağmen bütün Avrupa'nın desteğiyle bağımsızlığını elde etmiştir.¹ Osmanlı Devleti içindeki en küçük sorunları abartıp, büyük olaylar çıkarmakta günümüz deyimiyle yönetsel sorunları özgürleşme bağlamında köpürttükçe köpürtmekteydiler. Bunun tipik bir örneği *Selanik Olayı*'nda meydana gelmiştir.²

Balkanlardaki buhranlı bir zamanında ilan edilen *Kanun-i Esasi'*ye, Osmanlı devlet adamları tıpkı *Tanzimat* ve *Islahat Fermanları* gibi kurtarıcı olarak bakmışlardır. İçerde ardarda gelen saltanat değişikliklerinin olması merkezi otoriteyi zayıflatmış, buna karşın da meşrutiyet isteyenlerin elini güçlenmiştir. Meşrutiyetin ilanına bu destekleyici sebeplerle beraber *Yeni Osmanlılar*'ın Avrupa'ya kaçmaları veya sürgüne gönderilmeleri de etkili olmuştur. Sürgüne gidenler orada hayal ettikleri meşrutî monarşileri hatta cumhuriyet rejimlerinin örneklerini görmüşler anayasaya dayalı, seçimle gelen parlamenter bir yönetim modelini getirmek amacıyla mücadele etmişlerdir.³ *Yeni Osmanlılar*, böyle bir yönetimin önünde engel olarak gördükleri Sultan Abdülaziz'i devirmek için meşrutiyet taraftarlarıyla ve Sultan'ın düşmanlarıyla işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliğinin içine gayri Müslimleri de dâhil etmişlerdir.

Meşrutiyet isteyen *Yeni Osmanlılar*, onların saraya en yakın dayanakları olan Midhat Paşa ve askeri kanadı temsil eden Süleyman Hüsnü Paşa ile beraber Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmişler, yerine şehzade Murat'ı tahta çıkarmışlardır. Bu olaylarda başat rol oynayan Hüseyin Avni Paşa ise meşrutiyet taraftarlığıyla değil, Abdülaziz düşmanlığıyla bu guruba dâhil olmuştur. Yeni sultanın sağlık sebepleriyle görev yapamayacağı anlaşıldığından yerine veliaht şehzade Abdülhamit, *Kanun-i Esasi'*yi ilan etme sözü vererek tahta çıkmıştır. Genç ve tecrübesiz Sultan Abdülhamit, kendisini tahta çıkarana isteklerine kerhen boyun eğmiş ve *Kanun-i Esasi'*yi ilan ederek meşrutî monarşi dönemini başlatmıştır. Bu iç gelişmelerin yanında dış gelişmeler de *Kanun-i Esasi'*nin ilanında etkili olmuştur. Esasında

¹ Hüner Tuncer, *Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1815-1878)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 18.

² Selanik Olayı'nın nasıl uluslararası bir sorun haline geldiğini daha geniş olarak şu eserlerden öğrenebiliriz; Berke Torunoğlu, *Murder in Salonika: A Tale of Apostasy and International Crisis*, Libra Yayınları, İstanbul, 2012.; Ahmet Oğuz, *1876 Selanik Vak'ası Osmanlı'nın Balkan Siyaseti*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.

³ Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", *Bellekten*, Cilt: XLVII, Sayı, 186, Nisan 1983, Ankara, s. 569.

genç Sultan II. Abdülhamit, Midhat Paşa'ya düşündüklerini gerçekleştirmesi için bir şans vererek meşrutiyet rejimine geçmesi için onu sadaret makamına getirmiştir. Meşrutiyet rejiminin dış ilişkilerde Osmanlı Devleti'ne avantaj sağlayacağı umuluyordu.

İstanbul'da bunlar olurken dışarıda ise Hersek'te ağnam vergisinin fazla alındığına dair başlayan isyan Avusturya'nın müdahalesiyle boyut değiştirmiştir. Osmanlı hükümetinin gevşek tutumu asileri cesaretlendirmiş nihayet Hersek'in Osmanlı Devleti'nden kopuşuna kadar varmıştır.⁴ Mahmut Nedim Paşa'nın Rus elçisi İgnatief'in sözlerine itibar göstermesi sebebiyle Hersek olayları Balkanlara, daha önemlisi ise Bulgarlarla beraber Rumeli'ye yayılmıştır. Bu isyanlara kayıtsız kalmayan Avrupa Devletleri, başta Rusya olmak üzere diğer devletlerin de işe karışmasıyla uluslararası bir boyut kazanmıştır. Dolayısıyla Balkanlarda ortaya çıkan karmaşa bölgedeki Müslümanlar ile gayri Müslimler arasında da çatışmalara ve iç gerilime sebep olmuştur. Bu savaştan kaçan Müslüman halk perişan bir şekilde İstanbul'a gelmiş, gelemeyenler yollarda telef olmuş hatta bir kısmı katliama uğramıştır.⁵ Bütün bu haberlerin yanı sıra *Selanik Vakası* dolayısıyla Alman ve Fransız konsolosların katledilmesiyle ilgili olarak yalnız Müslümanların cezalandırılması İstanbul kamuoyunda infiale yol açmıştır.⁶ Bütün bunlar hükümeti zor durumda bıraktığından Avrupalı devletleri teskin etmek, içerde sükûneti sağlamak amacıyla yeni bir yol olarak meşrutiyet idaresi görülmüştür. Seçimle gelen mebusların bu arada gayri Müslimlerin Meclis-i Mebusan vasıtasıyla yönetime dâhil olmalarıyla dış müdahalenin son bulacağı ön görülmekteydi. Hatta kimi devlet adamları Rusya Devletinin Balkanlardaki olayları kullanarak Osmanlı Devletini baskı altına aldığını görmüşlerdi. Bu baskıdan ancak İngiltere'nin yardımının geleceğini bekleyen Midhat Paşa'nın kurtarabileceğine inanılıyordu. Midhat Paşa ise İngiltere'nin desteğinin ancak geniş katılımlı meşrutî bir hükümetin oluşturulmasıyla sağlanabileceğini düşünmüş ve gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla meşrutiyetin ilanına bir sebep olarak da *Tanzimat Fermanı*'ndan itibaren Osmanlı bürokrasisinde meydana gelen değişikliklerdi. "Meclis-i Vala" ile başlayan meclise dayalı bir yönetim ve devlet idaresinde aşağıdan yukarı doğru iletişimin sağlanması meclis bilincinin toplumun alt kesimlerine de

⁴ Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 136.

⁵ Justin McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 66.

⁶ Oğuz, *Selanik...*, s. 94.

ulaşmasına vesile olmuştur. 17 Mayıs 1845 tarihinde toplanan *Meclis-i Umumi'*nin toplantısına *vücûh* yani şehrin ileri gelenleri ve kocabaşlar da katılmıştı. Yine bu dönemde hükümet, kurulan *İmar Meclisleri* vasıtasıyla halkın sorunlarını dinleyerek onların görüşlerine başvurmuştur.⁷ Elbette bunda vilayet ve kaza idare meclislerinin tabana yayılan yapılıması küçümsenemeyecek boyuttadır. Bu meclisler istişare yapma geleneğini meydana getirmişler ve önemli kararlar almışlar, devlet organlarını denetlemişlerdir. Gerçi bu denetim hükümdar adına yapılmış olsa da üyelerin ortak karar alma yetenekleri oluşmuştur. Bu sürecin devlet içinde sağlıklı işlemesi Meclis-i Mebusan faaliyetlerine olumlu yansımıştır. Hükümdar adına yürütülen yasama ve denetim görevi bütün monarşilerde görülmektedir. Ancak alınan kararların tabana yayılması demokrasi geleneğinin oluşması bakımından önemlidir. *Meşveret* geleneği olan Osmanlı Devleti'nde de idari birimlerde tabana yayılma bir nevi modernleşme oluşmaya başladığından dolayısıyla adı geçen meclislerin sayısı artmıştı. Monark idarenin istişare organları olan bu meclislerin ileride kurulacak olan ilk parlamentonun meclis geleneğini ortaya çıkarmış olabileceği iddiaları vardır.⁸ Ancak istişare niyetle açılan bu meclisler, demokratik anlamda fikri temelleri değil parlamenter sistemin şeklen uygulama alanı olmuş olabilir. Bütün bu tecrübeler Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının olgun bir meclis gibi çalışmasında tecrübe basamaklarını oluşturmuştur.

1. Meşrutiyetin İlanında Osmanlıcılığın Etkisi

Genç Osmanlı aydınları, devletin dağılmasını önlemek amacıyla çare olarak düşündükleri Osmanlıcılık fikrini yönetimin esas niteliği haline getirmeye hedeflemişlerdir. Tanzimat'la başlayıp, Islahat Fermanı'yla gayri Müslim teb'aya geniş haklar verilmiş, sürecin zirvesini I. Meşrutiyet'in ilanı meydana getirmiştir. Ancak Yeni Osmanlılar, gayri Müslimleri yönetime katmak ama Müslüman Türkleri asli unsur haline getirmek istemişlerdir. İlk seçim sistemi hiçbir unsuru dışarda bırakmayan fakat Türkleri asli unsur haline getiren bir anlayışla hazırlanmıştır. Böylece Osmanlı seçim sistemi imparatorlukta yaşayan her milletin nüfusuna göre mecliste temsil edilmesine imkân verecek şekilde hazırlanmıştır. Anayasa hazırlama

⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (OTAM)*, Sayı: 3, Ocak 1992, Ankara, s. 327.

⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, , Cedit Neşriyat, Ankara, 2012, s. 419.

komisyonu kurulmasından seçimlerin yapılması ve mebus intihabına kadar Osmanlılık fikri temelinde işler yürütülmüştür. Aynı durum meclisin çalışma şeklinde de görülmektedir. Müslim ve gayri Müslim üyeler, anayasanın oluşturulmasında ve meclis faaliyetlerinde *Kanun-i Esasi* esasları çerçevesinde ortak komisyonlarda uyum içinde çalışılabileceğinin örneğini vermiştir.

Örneğin bu esaslar doğrultusunda oluşturulan *Kanun-i Esasi* hazırlama komisyonuna Osmanlılık ilkesinin bir gereği olarak her gayri Müslim cemaatten üye seçilmiştir. Komisyonun üye sayısı başlangıçta yirmi dört iken daha sonra bu sayı ihtiyaca binaen artmıştır. Komisyon'da başlangıçta yedi gayri Müslim üye yer almıştır. Bunlardan dikkat çeken bazıları şunlardır: Hariciye Nezareti'nde görev alan Alexander Karatodori, Adliye müsteşarı olan Vahan Efendi de ve komisyonun etkili isimlerinden Ermeni milletinin anayasasını hazırlayanlardan ve Midhat Paşa'ya da yakın olan Odyan Efendi bulunmuştur.⁹

Kanun-i Esasi komisyonunun bu tüm unsurları içine alan yapısı seçim sistemine ve seçilen mebusların kimliklerine de yansımıştır. 24 Eylül 1876 tarihinde kurulan komisyon 6 Ekim'de ilk toplantısını yaparak daha *Kanun-i Esasi* ilan edilmeden "geçici" kaydıyla çıkacak olan ilk seçim kanununu yürürlüğe girmiştir. Bu kanun doğrultusunda önce yedi maddelik bir geçici seçim kanunu hazırlanmıştır. Bundan ayrı olarak da yalnız İstanbul ve Edirne'de uygulanacak başka bir seçim kanunu daha bulunmaktadır. Yalnız bu iki şehre mahsus olarak çıkan Yedi maddelik seçim kanununda meclisin nasıl teşekkül edeceği detaylı olarak yer almıştır.¹⁰ Buna göre genel hükümler tespit edildikten sonra İstanbul için ayrı bir seçim kanunu olduğu ve beş Müslim ve beş de gayri Müslim mebus seçileceği hüküm altına alınmıştır. Edirne için yapılan geçici seçim kanununda daha detaylı bilgiler mevcuttur. Meclise seçilecek üye sayısının yüz yirmi olacağı "...aza-yı mürettibe dahi her memalik nüfusunun icab-ı mevkiyesi nispetinde ahali-i Müslime ve gayri Müslimden tertip olunarak..." şeklinde devam etmektedir.¹¹ Edirne de tıpkı İstanbul gibi Müslim gayri Müslim oranına göre değil dört Müslim dört gayri

⁹ Musa Kılıç, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Ermeni Memurları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, Ankara, 2012, s. 109.

¹⁰ Geçici seçim kanununun maddeleri gereğince İstanbul ve Edirne ayrı ayrı seçim çevresi olarak değerlendirilmiş, her ikisi için de "muvakkat seçim kanunu" çıkarılmıştır; Ahmet Oğuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Seçimler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 3, Sayı 5 (Bahar 2007), 9.

¹¹ Takvim-i Vekayi, H. 25 Zilkade 1293, M. 12 Aralık 1876, Salı.

Müslim mebus seçilmesi ön görülmüştür. Hatta Edirne'den seçilen Ermeni kökenli Rupen Efendi, *Meclis-i Mebusan'* da yaptığı bir konuşmada Müslüman oylarıyla seçildiğini ifade etmiştir.¹² Seçimin esasını nüfusa oran değil mecliste temsil ilkesi ön planda yer almıştır.

Bu seçim kanununun amir hükmü gereğince yapılan seçimlerde seçmen sayısının mebus sayısına oranlandığında Müslüman ve gayri Müslim nüfusun eşit oyla eşit mebus çıkarmadığı görülmektedir. Osmanlılık prensibinin bir gereği olarak her cemaatin Anadolu'da 162.148 nüfusa bir mebus düşerken, Afrika'da bu nüfus 505.000 olmuştur. Rumeli tarafında ise bu sayı 82.882'ye kadar inmiştir. Din açısından bakıldığında ise durum daha da ilginç veriler bulunmaktadır. Şöyle ki, 133.367 Müslüman oyu bir mebus çıkarırken 107.557 Hıristiyan oyu bir mebus, 18.750 Yahudi oyu bir mebus çıkarmıştır.¹³ Bu sayılar bölgenin nüfus oranını da yansıtmaktan uzaktır. Örneğin Adana'da 204.372 kişi üç mebus çıkarırken, Konya'da üç mebusu 410.393 kişiye tekabül etmektedir.¹⁴ Bu verdiğimiz örnekler göstermektedir ki, meclisin tüm Osmanlı toplumunu temsil etmesine özen gösterilmiştir. Bu hassasiyet sebebiyledir ki *Meclis-i Mebusan'*ın her iki döneminde de Müslim gayri Müslim oranı üçte bir nispetinde oluşması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu oran yalnız *Meclis-i Mebusan'*a mahsus bir uygulama değildir. Aynı şekilde anayasa komisyonunda, Meclis-i Ayan'da da Müslim gayri Müslim oranı üçte bir nispetinde olmasına genellikle özen gösterilmiştir. Tanzimat'tan 1876 tarihine kadar gelen süre içinde gayri Müslim unsurların gayri Müslim olarak yönetime girdiklerinin açık göstergesidir. Dolayısıyla *I. Meşrutiyet Meclisi'*nde Osmanlılık fikri temel alınarak oluşturulmuş bir meclistir.¹⁵

2. Meclis-i Mebusan Çalışmalarında Osmanlılık ve Ermeni Mebuslar

Osmanlı devlet adamları özellikle yabancı dil bilen, batıyla teması olan kimi aydınlar fikri ve demokratik gelişmeleri yakından izlemekteydiler. Bu doğrultuda meclis fikrini savunan aydınlar, Osmanlı Devleti'ne dışardan

¹² Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi I. (M.M.Z.C.), (Yayına hazırlayan: Hakkı Tarık US), Vakıf Matbaası, İstanbul, 1939, s. 176.

¹³ Devereux, Roderich, *The First Ottoman Constitutional Period*, J. Baltimore: Hopkin Press, Baltamira, 1963, s.141.

¹⁴ 1877 Devlet Salnamesi, İstanbul 1328.

¹⁵ Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s. 169.

müdahaleleri önlemek amacıyla Avrupa devletlerinin müdahalesine fırsat vermeden gayri Müslimleri yönetime dâhil etmek istiyordu. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmasının önüne geçmek istiyordu.¹⁶ İngiltere ise Ermenilere mezhep üzerinden yaklaşıyor, ticaret alanı oluşturmaya çalışıyordu. İngiliz desteğinde Osmanlı vatandaşı Ermenilerin Rusya'ya zaten set çekebileceğini öngörmekteydi. İşte bütün bunlara mahal vermemek için Osmanlı devlet adamları daha doğrusu meşrutiyet isteyen aydınlar gayri Müslim unsurlarla beraber Ermenileri de Osmanlılık prensibi ile devlet içinde tutmaya çalışmışlardı.

Bu hedef doğrultusunda 23 Aralık 1876 tarihinde *Kanun-i Esasi* ilan edilip 19 Mart 1877 tarihinde anayasal temel prensipler dâhilinde *Meclis-i Mebusan* açılmıştır. Meclisin yapısı incelendiğinde açık olarak görülen bir durum şu ki meclis gündeminde söz alan hiçbir mebus genel olarak Osmanlılık fikrini zedeleyecek konuşmalar yapmamıştır. Aksi yönde konuşmak isteyenlere de meclisin birinci dönem başkanı Ahmet Vefik Efendi'de diğer mebuslar da Osmanlılık temeli üzerinde ve *Kanun-i Esasi*'nin birleştiricilik ruhu dâhilinde görüş bildirilmesine azami özen göstermişlerdir. Meclisin ikinci döneminde de durum farklı değildir. Hatta Müslim mebuslar da gayri Müslim mebuslar da *Kanun-i Esasi* hükümleri çerçevesinde konuşmalar yapmaya özen göstermişlerdir. Bunun istisnaları olmasına karşın bu durum meclis uyumunu engellememiştir. Bazı istisnaların varlığına ileride değinilecektir. Bu durum dolayısıyladır ki mebusların meclis zabıt ceridelerindeki konuşmalarına bakarak kimliklerini ve fikir yapılarını analiz etmek oldukça güçtür. Mebusların da seçimlerin adaletli yapılmadığına ya da etnik olarak kendilerine ayrımcılık yapıldığına dair konuşmalarına tesadüf edilmemiştir.

Meclis-i Mebusan'da tüm mebuslarda olduğu gibi Ermeni mebuslar da kendilerini veya bölgelerini ilgilendiren konular olduğu zaman Osmanlı kimliğinin korunmasına dikkat etmişler, ancak dini ve kültürel kimliklerini Osmanlı alt kimliğinin bir parçası bir zenginlik olarak değerlendirmişler, asırlardır yaşadıkları hayatlarını *Kanun-i Esasi*'nin güvencesiyle sürdürmek istediklerini ifade etmişlerdir. Tabii bu durumun Osmanlı üst kimliğini benimsemek mi yoksa kendi kimliklerini bu zırh altında korumaya mı çalışılmış ayrıca ele alınabilir. Burada vurgulanmak istenilen şey Osmanlı toplumundan ayrılmak değil olduğu gibi varlığını sürdürmek şeklinde ifade

¹⁶ M. Kemal Öke, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986, s.87.

edilen mecliste bir arada olunabileceğinin örneklenmiş olmasıdır. Bütün ekalliyetler asırlardır Osmanlı İmparatorluğu'nun çatısı altında kimliklerini koruduklarını ifade ederek Meclis-i Mebusan'daki konuşmalarında zaman zaman teşekkür etmişlerdir. Osmanlı kimliği mecliste sıkça vurgulanan bir konu olmuştur. Örneğin, Bağdat mebusu Abdurrahman Vasfı Bey, Osmanlı Rus savaşı sırasında İran'ın Doğu Anadolu'da saldırıya geçeceği haberi üzerine "...bütün Osmanlı milletinin savunmaya katılacağını..." ifade etmişti.¹⁷ Gayri Müslim mebusların Osmanlı-Rus savaşı sırasında vurguladıkları ve anayasada belirtildiği üzere Osmanlılıkta sıkı sıkıya bağlı olduklarını bildirmişlerdir. Yine aynı şekilde bu durumun başka bir göstergesi de meclisin on üçüncü yani 25 Nisan 1877 tarihli oturumunda Rusya'nın Osmanlı'ya savaş açtığı haberinin gelmesi üzerine verilen tepkilere bakmak gerekir. Bu haberin mecliste duyulması üzerine Ermeni mebus Manok Efendi, Rusya'nın Rumelili Hıristiyanları korumak için savaş açtığı iddialarına şiddetle karşı çıkmıştır. Konuşmasında Rusya'nın gayri Müslimleri korumacı bir yaklaşım iddiasında olduğunu fakat buna kendisinin de inanmadığını açıklayarak, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeni Osmanlı milletinin Müslümanlardan ayrılmak istemediklerini bildirmiştir.¹⁸

Osmanlılık fikri temeli üzerine oluşturulan meclisin ilk dönemi altmış dokuz Müslim ve kırk altı gayri Müslim mebusan oluşmuştur. Meclisin birinci döneminde seçilen kırk dokuz gayri Müslim mebusan kimliklerini kesin olarak tespit edebildiğimiz on iki Ermeni mebus seçilmiştir. Seçildikleri yerler ve seçilen mebuslar tespit edilebildiği kadarıyla meslekleriyle beraber yer almaktadır. Tabloda ayrıca istatistik yöntemleri kullanılarak mebusların konuşma sayıları da zabıt ceridelerine yansdığı oranda verilmiştir.

Tablo1: *Meclis-i Mebusan'ın Birinci Döneminde gayri Müslim mebuslar ve seçim çevreleri.*¹⁹

MEBUS ADI	İLİ	MESLEĞİ	KONUŞMA SAYISI
Bızdıkoğlu Kirko Efendi	Adana	-	0

¹⁷ M.M.Z.C. 1, s. 176.

¹⁸ M.M.Z.C. 1, 172

¹⁹ Ahmet Oğuz, *Kanun-ı Esasi...s.* 137.

Altıntop Mike Efendi	Ankara	-	2
Agop Efendi	Aydın	Memur	0
Osep Kazasyan Efendi	Diyarbakır	-	4
Rupen Efendi	Edirne	-	82
Hamazasb Hallacyan Efendi	Erzurum	-	13
Danyal Karaciyan Efendi	Erzurum	-	35
Karaca Manok Efendi	Halep	-	36
Sahak Yavrumyan E.	Hüdavendigâr	Meclis-i Vilayet Üyesi	0
Sebuh Maksudyan Efendi	İstanbul	-	160
Hüdaverdizade Ohannes Efendi	İstanbul	-	62
Agop Şahinyan Efendi	Sivas	-	6

Osmanlı-Rus savaşında meclisin ortak ve kararlı tutumu Osmanlı toplumunda toplumsal uzlaşmayı sağlama konusunda pek başarılı olamamıştır. Osmanlıcılığın kırılma noktaları memleketin iç meseleleri tartışılırken daha çok ortaya çıkmış ve meclisin açılma ilkesi bu konularda yara almıştır. Mecliste tartışmalar daha çok din üzerinden yapılmış, bugün düşündüğümüz anlamda “nasyonaliteye” dayalı bir milliyetçilik meclis oturumunu işgal etmemiştir. Bu konuyu bir adım öteye taşırsak milliyetçilik din üzerinden yürütülmüştür. Bu manada Ermeniler de Ermeni milliyetçiliği değil farklı bir tabirle gayri Müslim mebuslar “gayri Müslim” milliyetçiliği yapmışlardır. Mecliste mebuslar arasındaki bu fark daha çok iç meselelerde ortaya çıkmıştır. Rusya’nın harp ilanına karşı Osmanlılık prensibiyle hareket edilirken, *Vilayet Meclisi Kanun Tasarısı* görüşülürken vilayet meclislerine müftünün

grip girmeyeceği ya da bu meclislerin üyelerinin kimlerdin oluşacağı konusunda Osmanlıcılık bir kenara itilerek, meclis oturumları Müslim gayri Müslim çatışmasına dönüşmüştür. Aynı durum Türkçe tartışmaları içinde geçerlidir. Örneğin Ermeni olan Erzurum mebusu Hamzasb Hallacyan Efendi her cemaate kendi dilinde konuşma hakkı verilmesini istemiştir.²⁰ Diğer gayri Müslim mebuslarda Hamzasb Efendiyi desteklemiştir. *Kanun-i Esasi'nin* resmi dili Türkçe gayri Müslim mebuslarca geri plana atılmaya çalışılmıştır.²¹

Bu tartışmaların en hararetlisi Vilayet Meclislerinde yaşanmıştır. Buna göre din adamlarının anılan meclislere grip girmeyeceği hususu en fazla tartışılan konulardan birisi olmuştur. Müslüman mebuslar gayri Müslim din adamlarının itirazı kabul edilmiş, Vilayet Meclislerine gayri Müslim din adamları dâhil edilmemiştir. Ancak müftüler girmiştir. Örneğin Sofya mebusu Fevzi Efendi'nin yerel meclislere din adamı girerse oralar ruhani meclise döner fikrine destek olarak Halep mebusu Manok Efendi, Halep'te on bir farklı cemaat olduğunu söylemiş ve cemaat mensubu din adamlarının Vilayet Meclislerine girmesini Osmanlıcılık ilkesi gereğince karşı çıkmıştı.²² Suriye mebusu Nufel Efendi, Osmanlı isminin cemaat ismini kaldırmayacağı, cemaat isminin yine baki kalacağını yani Osmanlıcılığın cemaatten önce geleceğini ifade etmiştir.

Eğitim konusunda da *Kanun-i Esasi'nin* ön gördüğü şekilde *Meclis-i Mebusan'*da Osmanlıcılık prensibinin uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Örnek olarak Edirne mebusu Ermeni Rupen Efendi, Osmanlı toplumu oluşturma bilmek için Müslim, gayri Müslim tüm okullarda din farkı gözetilmeksizin karışık eğitim yapılması gereği üzerinde durmuştur. Yanya mebusu Çanaka Efendi ise *Kanun-i Esasi* yürürlükte iken Müslim gayri Müslim ifadelerinin de *Kanun-i Esasi'ye* aykırı olduğunu ifade etmiştir. Meclisin ilk oturumu ile ilgili bu ve benzer örnekleri Osmanlıcılığın algılanması bakımından çoğaltabiliriz.

Meclisin ikinci dönemine gelince, bu dönemde toplam meclise yüz yirmi bir mebus girmiştir. Bunlardan yetmiş iki Müslim ve kırk dokuz gayri Müslim mebusur. Bu kırk dokuz gayri Müslim mebusun on altısı Ermeni'dir.

²⁰ M.M.Z.C., 1, 176.

²¹ Oğuz, *Selanik...*, s. 149.

²² M.M.Z.C., 1, 72.

Tablo 2: *Meclis-i Mebusan'ın İkinci Döneminde gayri Müslim(Ermeni) mebuslar ve seçim çevreleri.*²³

MEBUS ADI	İLİ	MESLEĞİ	KONUŞMA SAYISI
Daniloğlu Milkon Efendi	Ankara	-	-
Agop Efendi	Ankara(Kayseri)	-	9
Mina Efendi	Aydın	Gazeteci	27
Agop Efendi	Aydın	Memur	19
Osep Kazasyan Efendi	Diyarbakır	-	4
Rupen Efendi	Edirne	-	29
Kazaniyan Kiragos Efendi	Erzurum	-	11
Haçaduryan Efendi	Erzurum	-	-
Manok Efendi	Halep	-	94
Sahak Yavrumyan Efendi	Hüdavendigar	Vilayet Meclisi Üyesi	-
Agop Kazasyan Efendi	İstanbul	Banker	99
Hüdaverdizade Ohannes Efendi	İstanbul	-	94
Kevork Efendi	Sivas	-	-
Ohannes Efendi	Trabzon	Vilayet Meclisi Üyesi	106

²³ Ahmet Oğuz, *Kanun-ı Esasi...*, s. 205.

Murat Bey	Tuna	Memur	-
Agop Kazanyan Efendi	Tuna	Vilayet Meclisi Üyesi	24

Meclis müzakerelerinin ikinci dönemde mebuslar halen devam eden Osmanlı-Rus savaşının kötü gidişinin sürmesi ve Balkanlar'dan gelen muhacirlerin anlattıkları ve onların perişan halleri sebebiyle hükümete yönelik sert tartışmalar meydana gelmiştir. Savaşın ortaya çıkardığı olumsuzluklar bu ve benzer tartışmaları artırarak hararetlendirmiştir. Hükümete hatta Padişah'a karşı eleştirel bakan kimi mebuslar meclis içinde bir gurup oluşturmaya başlamıştır. Hatta mecliste partileşmeden parti gibi davranan bir gurup ortaya çıkmıştır demek çokta yanlış olmaz. Bunda Sultanın meclise bakışının da etkisi olduğunu görmemiz gerekir. Zira Sultan Abdülhamid'in meclisten geçen hiçbir kanunu onaylamayarak meclise iade etmesi mecliste oluşan gerilimi artırmıştır. Örneğin seçim kanunu bunlardan birisidir. Yine Karadeniz'de Ruslar tarafından batırılan lojistik destek gemisi Mersin Vapuru olayı tartışmalı konular arasındadır. Geminin kaptanının Rum olan *Mersin Vapuru Olayı*'nı alevlendirmiştir. Meclisle padişahın arasını açan başka bir hususta iade edilen kanun tasarıları ve bunların komisyonlara havalesidir. Sıkıyönetim yani örfi idare ilanı meselesi, mali sıkıntıların meclise yansması gibi sebepler mecliste hükümet-padişah ve meclis arasındaki gerilimi artırmıştır. Bu gerilimin sebeplerinden biriside *Kanun-i Esasi*'nin ve iç tüzüğün taraflarca farklı yorumlanması, meclis geleneğinin oluşmaması gibi sebepler meclisin verimsiz bir dönem geçirmesine sebep olmuş, hatta bu durumdan mebuslar bile şikâyetçi olmuştur.²⁴

Mecliste, Ermeni mebuslar da tıpkı diğer mebuslar gibi ülke meselelerini tartışmışlar, çözüm bulmaya çalışmışlardır. Örneğin İstanbul mebusu Agop Efendi, Edirne'ye Balkanlardan gelen muhacirlerin halini meclise arz etmiştir. Soğuk havada üstü açık vagonlarla muhacirlerin getirilmesinin günah olduğunu söylemiş, durumu kamuoyunun dikkatine sunmuş, en azından üstü açık trenlerde yolculuk yaparlarken üzerlerine "muşamba" verilmesinin gereğine işaret etmiştir. Balkanlardan gelen muhacirlerin barınma ve beslenmeleri için de gayri Müslim mebuslar bu arada Ermeni mebuslar da duruma kayıtsız kalmamışlar gerekli ilgiyi

²⁴ M.M.Z.C., II, s. 65

Müslüman mebuslar kadar göstermiştir. Örneğin Sivas mebusu Kevork Efendi 500 kuruş, Aydın mebusu Mina Efendi 600 kuruş, Erzurum mebusu Giragos Haçaduryan Efendi 600 kuruş yardımında bulunmuştur. Padişah ihsan-ı şahaneden 500 bin kuruş, Bolu mutasarrıflığından 20.495 kuruş.²⁵ Kosova mebusu Rasim Bey 500 kuruş, Ayan üyesi Mihran Bey 2000 kuruş gibi.²⁶ Buradan da anlaşıldığı üzere Müslüman muhacirlere gayri Müslim mebuslar bu arada konunun öneminden dolayı belirtmek gerekirse Ermeni mebuslar diğer mebuslar gibi yardımında bulunmuşlardır. *Kanun-i Esasi* gereği toplanan meclis ve bunun mebusları Osmanlılık ilkesiyle hareket etmişlerdir.

*Meclis-i Mebusan'*ın ikinci döneminin sonlarına doğru meclis içinde ve hükümete karşı harareti daha yüksek tartışmalar yaşanmıştır. *Meclis-i Mebusan'*ın kapanmasına yakın on mebusun muhalefet konusunda ön plana çıkmışlardı. Bunlardan ikisi gayri Müslim, dördü Arap, dördü ise Türk kökenlidir. Bunların içinde Ermeni Manok Efendi de bulunmaktadır. Anılan mebusları bir araya getiren milli kimlik, etnik ve dini ayrışma ya da Osmanlı vatandaşlığı meselesi değil tamamen hükümetle giriştikleri iç muhalefetin bir sonucudur. Muhalefet yapan bu mebuslar savaşın kötü gidişinin sorumluluğunu hükümete hatta padişaha bulmuşlar, hesap sorulmasını istemişlerdi. Meclis tatil edilince muhalefetleriyle ön plana çıkan bu mebuslar hükümetin takibine uğramıştır. Bu gurubun en aktif üyelerinden Edirne mebusu Rasim Bey Bursa'ya diğerleri ise memleketlerine sürülmüşlerdir. Dolayısıyla muhalif mebuslar arasında da devletin bütünlüğüne ve meclisin açılma esası olan Osmanlıcılığa zarar veren bir husus bulunmamaktadır.

Osmanlıcılığın, Ermeni mebuslar arasında sıkça vurgulanan bir ilke olduğunu görmekteyiz. Rus orduları Yeşilköy'e geldiği zaman bir gurup Ermeni, Ermeni milletini temsil ettiklerini söyleyerek Osmanlı Devleti'nin durumundan yararlanmak için Londra'ya giderek II. Alexander'e başvurmuşlardı. İsteklerinde Lübnan'da *otonom* bir devlet kurmak istediklerini belirtmişlerdi. Aynı heyet Berlin Antlaşması'ndan hemen önce Rusları ve Fransız dış işleri bakanı Waddington'u ziyaret etmiş ancak sonuç alamamıştı.²⁷ Bunlardan başka Yeşilköy'e gelen Rus komutan Grandük Nikola'ya Patrik Nerses, üç kişilik bir heyet göndermiş bağlılığını bildirmişti.

²⁵ M.M.Z.C., II, s. 323.

²⁶ M.M.Z.C., II, s. 214.

²⁷ Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1878-1897*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2000, s.27.

Bu haberlerin mecliste duyulması üzerine Ermeni mebuslar sert tepki göstermişlerdir. Mina Efendi bu haberlerin gerçekliğinin açığa çıkarılmasını istemiştir. Manok Efendi ise beş yüz yıldır aradığı eşitliği ve adaleti burada bulduklarını, kendisinin Halep’de bulunan Ermeniler adına konuştuğunu belirtmiştir. Halep Ermenilerinin Rus himayesi istemediklerini ve bu konuşmasının da basında yayınlanmasını özellikle istemiştir.²⁸ Fakat her ne kadar Ermeni mebusların Ruslarla ilişkisi olmamış gibi görünse de Ermenilerin en yüksek perdeden Ermeni milletini temsilen Rus heyetiyle görüştüğü bilinmektedir. Zaten bu gizli saklı değildir. Anlaşmalara yansımaları batılı devletlerin konuya ilgisini göstermektedir.

SONUÇ

Fransız ihtilaliyle ortaya çıkan mikro milliyetçilikle beraber Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı Devleti içinde yaşayan milletler, özellikle gayri Müslimler arasında ayrılık hareketleri başlamıştır. Balkanlardaki ayrılık istekleri Sırlar, Romenler, Karadağlılar, Bulgarlar ve sonradan Arnavutların da dâhil olmasıyla içinden çıkılmaz kanlı çarpışları beraberinde getirmiştir. Balkanlar, orada bulunan milletlerin bağımsızlık istekleri yüzünden ki bu istekler başta Rusya ve Avusturya olmak üzere diğer devletlerce desteklendiğinden 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu topraklar adeta savaş alanı olmuştur. Osmanlı devlet adamları bölgede kalıcı barışı sağlamak için çareler aramaya başlamıştır. Bu devlet adamları içinde Midhat Paşa seçim unsuruna dayanan ve bütün Osmanlı teb’asının temsil edileceği bir meclisin açılması gereğine inanıyordu. *Kanun-i Esasi*, işte bu iç dinamikler ve Osmanlı Devleti’ne karşı dışarıdan gelen dış baskıları önlemek amacıyla ilan edilmiştir. Tabii bu arada Avrupa’da ortaya çıkan bireysel özgürlüklerin artması ve merkezi devletlerin liberalleşme adımlarını görmek durumundayız.

Osmanlı İmparatorluğu’nun zor bir zamanında ilan edilen *Kanun-i Esasi* ve onun amir hükmü gereğince açılan Meclis-i Mebusan, Osmanlıcılık ilkesi temelinde ülkedeki tüm unsurları birleştirmek amacıyla açılmıştır. *Birinci Meşrutiyet Dönemi* olarak adlandırılan bu dönem devletin yıkılışını önlemek için Tanzimat ve Islahat Fermanlarının devamında ortaya çıkan bir durumdur. Osmanlı kimliği altında eşit vatandaşlık ve kanun önünde eşitlik

²⁸ M.M.Z.C., II., s. 172.

ilkesini esas almıştır. Avrupa devletlerinin Osmanlı gayri Müslim vatandaşlarını isyana veya ayrılığa tahrik etmelerini önlemek için seslerini duyurmalarını ve meşru zeminlerde hak aramalarının önü açılmak istenmiştir.

Meşrutiyet meclisinin tutanakları incelendiğinde tüm mebuslar için söyleyeceğimiz ortak kanaat ne Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına ne de devletin genel işleyişine aykırı bir konuşma görülmemiştir. Mecliste yaşanan muhalefet devletin bütünlüğüne değil hükümetin icraatına yöneliktir. Birçok konuda mebuslar birlikte hareket etmiş, din ve ırk temelinde keskin ayrışmalar görülmemiştir. Beklenildiği şekilde her cemaat kanunla kendilerine hareket alanı açmaya çalışmıştır. Bunun asıl sebebi ise devletin varlığı sürecinde elde ettikleri haklarını kaybetmeme esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla demokratik haklar ve özgürlükler çerçevesinde mevcut kanunlardan daha çok pay almaya çalışmışlardır.

Tüm gayri Müslim mebuslarda olduğu gibi Ermeni mebuslarda yukarıda çizilen sınırlar içinde kalmışlardır. Devletin bütünlüğüne ve bölünmeye yönelik bir hareketin içinde olmamışlardır. En azından böyle konuşmalar meclis tutanaklarına yansımadağı bilinmektedir. Osmanlı kimliği altında alt kimlik olarak yaşamak istediklerini sıkça dile getirmişlerdir. Daha çok seslerini duyurmak, kimliklerini kaybetmemek, kendi dillerini korumak için Osmanlı hoş görüsünü ister bir tutum içinde olmuşlardır. Meclis konuşmalarına bakarak Osmanlılık ilkesinin en azında mecliste amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Rus savaşı sırasında da Rusların Yeşilköy'e gelişinde de Ruslara karşı tavır sergilemişlerdir. Bu duruma rağmen el altından Ermeni mebuslarla Patrik Nerses'in gizli ilişkisi var mı bu şu an için bilinmemektedir. Biz bu yorumlarımızı Ermeni mebusların mecliste yaptıkları konuşmalarını esas alarak söylemekteyiz. Yeni belge ve bilgiler ışığında durum farklılık kazanabilir.

Ama şurası muhakkak ki meclisin din olarak hâkimi Müslüman mebuslar, millet olarak da Türk mebuslardır. Meclis çalışmaları incelendiğinde bu durum açık olarak meclis zabıt ceridelerine yansımıştır. Meclis-i Mebusan'da kimler ya da hangi guruplar hâkimdi diye bir soru akla gelirse bunun da cevabını meclis tutanaklarında aramalıyız. Bütün mebusların konuşma oranlarına bakıldığında bu durum açığa çıkmaktadır. Tarafımızdan meclis tutanaklarına yansıyan tüm konuşmalar istatistiki bir veriyle ki-kare yöntemiyle hesaplanmıştır. Bunun sonunda mecliste

Müslüman mebusların, Müslüman mebuslar içinde de Türk mebusların baskın olduğu matematiksel sonuca ulaŖılmıŖtır.

KAYNAKÇA

- DEVEREUX, Roderich, *The First Ottoman Constitutional Period*, J. Baltimore, 1963, Hopkin Press.
- Devlet salnamesi, İstanbul 1328.
- GÖLEN, Zafer, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- KILIÇ, Musa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Ermeni Memurları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, Ankara, 2012, s. 93-124.
- KORAY, Enver, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, Cilt: XLVII, Sa: 186, Nisan 1983, Ankara, 1984, s. 563-582.
- McCARTHY, Justin, *Ölüm Ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi I., (Yayına hazırlayan: Hakkı Tarık US), Vakıf Matbaası, İstanbul, 1939.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi II., (Yayına hazırlayan: Hakkı Tarık US), Vakıf Matbaası, İstanbul, 1954.
- OĞUZ, Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Seçimler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 3, Sayı 5 (Bahar 2007), s. 5-18.
- OĞUZ, Ahmet, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları Ankara, 2010.
- OĞUZ, Ahmet, "Osmanlı Anayasalarında Türkçe Tartışmaları", *Geçmişten Geleceğe Türkçe, Elginkan Vakfı, I. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 17-19 Nisan*, İstanbul, 2013, s. 147-152.
- OĞUZ, Ahmet, *1876 Selanik Vak'ası Osmanlı'nın Balkan Siyaseti*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2012.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 3, Ocak 1992, Ankara, s. 323-332.
- ŞAŞMAZ, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1878-1897*, Ankara, 2000, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Takvim-i Vekayi, H. 25 Zilkade 1293, M.12 Aralık 1876, Salı.
- TORUNOĞLU, Berke, *Murder in Salonika: A Tale of Apostasy and International Crisis*, Libra Yayınları, İstanbul, 2012.

TUNCER, Hüner, *Osmanlı Devleti ve Büyük Gçler(1815-1878)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

KE, M. Kemal, *Ermeni meselesi 1914-1923*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986.